НИЗАМИ КӘНЧӘВИ

Ч. Чәфәров

НИЗАМИ ВӘ ВӘТӘНИМИЗ

Бөйүк сәнәткарларын әсәрләрини охуркән инсан өзүнү башга бир аләмдә һисс эдир. Бу әсәрләрдәки зәнкин һәят, йүксәк фикирләр вә нәчиб дуйгулар охучуя һәр шейи унутдурур вә бөйүк бир тәлгин гүввәсилә өзүнә табе эдир. Лакин буна бахмаяраг охучу бу әсәрләрин әсас мәзиййәти, көзәллийи архасында бир чох тәфәррүаты көрмүр. Һалбуки бөйүк сәнәт әсәрләринин көзәлликләриндән бириси дә онлардакы кичик нөгтәләр, чизкиләр, психоложи инчәликләр, өтәри гейдләр вә саирә тәфәррүатдыр. Мәсәлән кимин ядындадыр ки, «Анна Каренина»да Толстой Анна илә Вронскинин бир сәһәр гәләналты этдикләрини тәсвир эдәркән гейд эдир ки, Анна нәлбәкини агзына апаран Вронскинин әлинә диггәт эдир вә онун һәрәкәтиндә, чизкиләриндә кәләчәк мәш'ум күнләрин аламәтини көрүр. Яхуд «Лейли вә Мәчнун»да Фүзули Лейлинин Мәчнунун янына кетмәсини тәсвир эдәркән языр ки, Лейли дәвәйә минмәк истәркән дәвәнин әйри-үйрү бәдәни онун диггәтини чәлб эдир вә о өз талеини бу әйбәчәр яранмыш дәвәйә бәнзәдир. Бөйүк сәнәт әсәрләриндә бу чүр инчәликләр чох заман нәзәрә чарпмыр. Белә бөйүк әсәрләрдә исә бу чүр инчәликләр олдугча чохдур вә онлар сәнәткарын өз фикирләрини даһа әтрафлы ифадә эдә билмәсинә көмәк эдир.

Низами әсәрләри дә беләдир. Ону һәр дәфә охуяркән инсан ени бир шей кәшф эдир. Ән диггәтли вә мүтәхәссис охучу белә Низами әсәрләрини тәкрар охуяркән ени хәзинә ичинә дүшдүйүнү һисс эдир. Әлбәттә бурада һәр охучунун өз көрүшүнү дә нәзәрә алмамаг олмаз. Һәр кәс бир чүр охуюр, бир фикир сәвиййәсиндән көрүр. Лакин буна бахмаяраг Низами вә онун кими даһи сәнәткарларын әсәрләри, демәк олар ки, һеч бир кәс тәрәфиндән ахыра гәдәр охунмамышдыр. Даһа догрусу бәшәриййәт бу әсәрләри һәлә охуюб гуртармамышдыр.

«Искәндәрнамә»нин охучулары Нүшабәнин һәятына һәср олунан сәһнәләри яхшы хатырлайыр. Бәрдәнин тәсвири, Искәндәрлә Нүшабәнин көрүшү вә Искәндәрин бу көрүшдә мә'нәви мәглубиййәтә уграмасы вә нәһайәт Искәндәрин Нүшабәни хилас этмәси, сөз йох ки, унудулмаз сәһнәдир. Лакин буна бахмаяраг «Искәндәрнамә» дедикдә охучуну һәр шейдән әввәл «Хәмсә»-нин баш гәһрәманы олан Искәндәр, онун һәяты вә фикир аләми марагландырыр. Догрудан да Искәндәр сурәти Низами ярадычылыгынын фикир вә идея э'тибарилә ән йүксәк зирвәсидир. Искәндәр Низаминин бүтүн ярадычылыгы боюу ахтардыгы камил вә идеал сурәтдир. Агил падшаһ вә көзәл инсан олан Искәндәр Низаминин ахтарышларында ән бөйүк кәшфидир.

Нүшабә исә, бөйүк мәһәббәтлә тәсвир эдилмәсинә бахмаяраг, әсәрдә икинчи дәрәчәли ер тутур. Бунунла белә әсәри диггәтлә охудугда, онун инчәликләринә нүфуз этдикдә Нүшабәйә һәср олунмуш сәһнәләрин даһа бөйүк бир мә'на ифадә этдийини көрүрүк.

★

Мә'лум олдугу үзрә буржуа шәргшүнаслыг элми бир чох шәрг халгларынын милли тарихини тәһриф этмиш, онларын сияси вә мәдәни аләмдәки мөвгеләрини әксилтмиш вә көздән салмышдыр. Гәсбкарлыг вә истилачылыг сиясәтинә бәраәт газандыран буржуа шәргшүнаслыг элми бу халгларын мүстәгил инкишаф тарихини, мүхтәлиф тарихи чарпышмаларда тутдугу мүһүм мөвгеи инкар эдәрәк онларда милли шүурун оянмасына вә тәрәггисинә мане олмаг үчүн мин чүр «элми» кәшфләр, әфсанә вә рәвайәтләр уйдурараг тарихи һәгигәти пәрдәләмәйә, кичилтмәйә чалышмышдыр. Нәтичәдә бир чох халгларын мәдәни инкишаф тарихиндә тутдугу мөвге тәһриф эдилмиш бир шәкилдә нәсилдән-нәслә чатдырылмыш вә шүурларда янлыш тәсәввүрләр вүчуда кәтирилмишдир.

Бу нөгтейи-нәзәрдән Азәрбайчан халгы даһа чох зәрәр көрмүшдүр. Бир тәрәфдән Иран гәсбкарларынын, дикәр тәрәфдән Османлы пашаларынын ганлы сиясәти нәтичәсиндә Азәрбайчан торпаглары дәфәләрлә парчаланмыш, бу халгын ваһид бир дөвләт дахилиндә бирләшмәсинә мин чүр әнкәлләр төрәдилмиш вә нәтичәдә Азәрбайчан халгынын мәншәи вә тарихи инкишафы һаггында мүхтәлиф әфсанәләр ярадылмышды. Буржуа шәргшүнаслыгы, илк нөвбәдә Иран вә Түркийә милләтчи вә тәәссүбкеш алимләри тарихин сәһифәләрини яланларла долдурараг Иран вә Түркийә илә гоншу олан халгларын, о чүмләдән Азәрбайчан халгынын мүстәгил милли тарихини алт-үст этмәйә, онун ән көзәл сәһифәләри үзәриндән гәләм чәкмәйә, мәдәни-әдәби ирсини пай-пай этмәйә вар күчләрини сәрф этмишләр. Бу күн белә Түркийә милләтчиләри Азәрбайчан халгынын мәдәни вә әдәби тарихини гәсб этмәк, онун ән көркәмли нүмайәндәләрини «түрк» гәләмә вермәкдән чәкинмирләр. Бу яхынларда Анкарада нәшр эдилән «Түрк мәшһурлары энсиклопедияси»ндә Азәрбайчанын бөйүк огуллары Нәсими, Фүзули, Ахундов, Сабир «түрк мәшһурлары» кими гәләмә верилмишләр. Иран мүртәчеләри «Авеста»ны, Низамини, Хаганини, Саиб Тәбризини ираны танытдырмага дүня әфкари-үмумиййәсини алдатмаг хүлясындан әл чәкмәмишләр.

Һәлә бу аздыр. Иран мүртәче алимләри буржуа шәргшүнаслары илә сәс-сәсә верәрәк Иран һөкүмәтинин Чәнуби Азәрбайчанда апардыгы зоракы вә ганлы фарслашдырма сиясәтинә бәраәт газандырмага чәһд эдирләр. Онлар мүстәгил Азәрбайчан халгы вә дилинин варлыгыны инкар эдәрәк Чәнуби Азәрбайчанда милли азадлыг һәрәкатыны боган Иран мүстәбидләринин ганлы һәрәкәтләрини «элми дәлилләрлә» әсасландырмага чалышырлар. Онлар «Азәрбайчан вәһдәти милләти Иран» дейә багырараг Чәнуби Азәрбайчаны Иранын «үзви» бир парчасы, Азәрбайчан дилини исә монголларын истиласы заманы кәтирилән сүн'и бир дил һесаб эдәрәк элми, дар агачларына, янгынлара, тәхрибатчылыга бәраәт газандыран әлверишли бир васитә һесаб эдирләр.

Лакин буржуа шәргшүнаслыг элминин вә милләтчи Иран тарихчиләринин бу ялапларыны вә зоракы тәһрифләри һәгигәти кәлкәләмәкдән тамамилә ачиздир. Низами дедийи кими «сәрв онунчүн һәмишә яшылдыр ки, дүзлүк байрагы галдырмышдыр». Һәгигәт яшайыр вә Низами юбилейи бу һәгигәтин ән бөйүк тәнтәнәсидир. Низами юбилейи буржуа шәргшүнаслыгынын, Иран милләтчи вә мүртәчеләринин гурдугу бинаны алт-үст эдәрәк тарихин бир чох тәһриф эдилмиш сәһнәләрини дүзәлдир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Низами юбилейи бейнәлмиләл әһәмиййәтә малик олан элми вә мәдәни бир һадисәдир.

Низами юбилейи Азәрбайчан халгынын мәншәи вә гәдим тарихи саһәсиндә апарылан элми тәдгигат ишләринин мүвәффәгиййәтлә давам этдирилмәсинә хейли көмәк этди.

Мидия дөврүндән башлаян милли тарихимизин ана хәттинин бәрпа эдилмәси һеч шүбһәсиз ки, дүня элминдә ени бир сәһифә ачачагдыр. Низами юбилейи илә әлагәдар олараг апарылан элми-тәдгигат ишләри исә Азәрбайчан мәдәниййәтинин чох гәдим көкләри олдугуну ашкар этди. Гәдим Азәрбайчан мәдәниййәти гәдим юнан мәдәниййәти илә сых бир рабитәдә инкишаф эдәрәк мүтәгабил тә'сир просесиндә йүксәлмишдир. Тәсадүфи дейилдир ки, Низами әсәрләриндә гәдим Азәрбайчан дүнясы хүсуси бир мәһәббәт вә зинәтлә тәсвир эдилмишдир. Бәрдә падшаһы Нүшабәйә һәср олунан вәтәнпәрвәр сәһнәләрин һеч шүбһәсиз элми-тарихи әһәмиййәти вардыр. Һеродотун гәдим Азәрбайчан тарихинә даир әфсанәләри нә гәдәр гиймәтлидирсә, Низаминин гәдим Азәрбайчан аләминә һәср этдийи сәһнәләр дә бир о гәдәр э'тибарлы вә кәрәклидир. Низаминин македонялы Искәндәри Азәрбайчан торпагларына кәтирмәкдән мәгсәди һәр шейдән әввәл гәдим Азәрбайчанын бәшәриййәт тарихиндә нә гәдәр мүһүм бир ер тутдугуну көстәрмәкдир. Низами Азәрбайчан торпагларыны, бу «мәрдләр, көзәлләр юрдуну» мадди вә мә'нәви бир сәрвәт очагы кими тәсвир эдир. Көзәл Бәрдәнин «торпагы гызыл суюндан йогрулмушдур», «гайгы вә кәдәрдән силинмиш» бу торпагда бүтүн не'мәтләр, һәтта «гуш суду» белә мөвчуддур. Бу, «яшыл ерләри доланыб кечән» һәр бир кәс «шәнликдән башга һеч бир шей» көрмәйәчәкдир.

Бәйлә шух, севимли күлшән һарда вар?
Һарда вар хәзинә сачан бу дияр?

«Шәнликдән йогрулмуш бу чәннәти», онун яшыл тарлаларыны, чайларыны көрән Искәндәр һейрәтә кәлир вә бу «шән өлкә» һаггында мә'лумат топламага башлайыр. «Шүурда, адда, санда», рәиййәтлә ана рәфтар этмәкдә тайы олмаян Нүшабә һаггында эшидән кими Искәндәр ону көрмәйә тәләсир вә мә'лум олдугу кими, көрүшдүйү заман Нүшабәнин агыл вә тәдбири гаршысында мәглуб олур. Нүшабәнин агылына һейран олан Искәндәр:

«Бир заман чох дәрин фикрә кетди,
Өз тәбиәтини мәзәммәт этди.
Сәбр этди бу дәрдә, кәдәрә,
Тәслимә дик башы әйилди ерә.

Низами өз вәтәни Азәрбайчаны бөйүк шәхсиййәтләрә мүйәссәр олан түкәнмәз вә атәшин бир мәһәббәтлә севирди. «Хәмсә»дә һәр дәфә Азәрбайчандан сөһбәт ачаркән Низами хүсуси бир һәвәс вә эһтирасла данышыр. О, даим Азәрбайчан гайгысы илә яшайыр. «Хосров вә Ширин» вә «Искәндәрнамә»дә Низами ялныз гәдим Азәрбайчандан, онун көзәл шәһәрләриндән, сарайларындан, сәнәт абидәләриндән, әл язмаларындан, әфсанәләриндән дейил, әйни заманда XII әср Азәрбайчанындан, онун мүгәддәратындан бәһс ачыр. Тарихи анахронизмләрә йол верән Низаминин мәгсәди ону марагландыран фикир вә идеялары тәблиг этмәк, о заман үчүн мүһүм олан мәсәләләри музакирәйә гоймаг иди. Низами дәрин бир үрәк агрысы илә XII әср Азәрбайчанынын гәдим Азәрбайчана нисбәтән өз чәлалыны вә мөвгеини гейб этдийини, өлкәнин мүһарибәләр вә сойгунлар нәтичәсиндә чапылыб-таландыгыны, халгын йохсул дүшдүйүнү гейд эдир. Низами Азәрбайчанын нәчатыны, агыл вә әдаләтә күвәнәрәк, гәсбкарларын һүчумундан горунмагда көрүрдү. Тәсадүфи дейилдир ки, «Шәрәфнамә»дә Иран мәмләкәтинин Искәндәрин тәхти-идарәсинә кечмәсини тәсвир эдән Низами Азәрбайчана кәлдикдә Искәндәри гәсбкарлыг ниййәтиндән дашындырыр. Она һәгигәти вә әдаләтин йолуну танымаг үчүн Нүшабәдән ибрәт алмагы мәсләһәт көрүр. Нүшабәдән айрылдыгдан сонра исә Искәндәр Ширвандан кечәрәк Дәрбәндә тәрәф йола дүшүр вә бурада Низами ону XII әср Азәрбайчаны үчүн һәяти әһәмиййәти олан бир мәсәлә илә гаршылашдырыр. Бу мәсәлә ене дә Азәрбайчаны тарихи гәсбкарлардан горумаг, халгы асудә өмүр сүрмәйә гоймаян дүшмән һүчумларындан хилас этмәкдән ибарәт иди. Дәрбәндә яхынлашаркән Искәндәрин нәзәрини һәр шейдән әввәл «шәһәрин чох абад олмадыгы» чәлб эдир. Сонра мә'лум олур ки, шәһәри бәрбад эдән гәсбкар гыпчаглардыр. Гыпчаглар исә мә'лум олдугу үзрә Искәндәр заманы дейил, X—XI әсрләрдә Азәрбайчана басгынлар эдиб ону хараба гойурдулар.

Мө'тәбәр Дәрбәнд галасында ерләшән гыпчаг сойгунчуларыны мәглуб этдикдән сонра Искәндәр зүлмдән чаны доймуш әһалидән чох ачы шикайәтләр эшидир:

Бу гыпчаг халгы бир дәһшәтдир, дәһшәт!
Әкин әкмәйә дә биздә йох чүр'әт.
Ахына башларкән ачыг даглардан.

Әкиндән, бичиндән гоймазлар нишан.
Ахындан өлкәмиз чох зиян эдир,
Малымыз, чанымыз мәһв олуб кедир.
Раһатлыг версәйдин бу өлкәмизә,
Бөйүк бир мәрһәмәт эдәрдин бизә.
Бу ачыг вә учуг ерләри бир-бир
Даш илә даг кими әйлә сән тә'мир,
Онда чөл халгынын ахынларындан
Раһатлыг ичиндә динчәләр Хәзран.

Бу сәһнә «Сирләр хәзинә»синдә халгын йохсул вә диләнчи һәятыны билаваситә тәсвир эдән сәһнәләрлә, хүсусән «Солтан Сәнчәр вә гары» сәһнәси илә мүгайисә эдиләрсә, Низаминин XII әср Азәрбайчанына нә гәдәр гайгыкеш бир мүнасибәт бәсләдийи вә Искәндәрин һәятындан бәһс эдән әсәрдә тарихи анахронизмләрә гәсдән йол вердийи ашкар олар. Низами харичи һүчумлары Азәрбайчан үчүн ән бөйүк бәла һесаб эдирди. Чүнки XII әср Азәрбайчанында дөвләт һәяты сабитләшмәйә догру мейл эдирди. Чәнубда вә Шималда Азәрбайчан дөвләтләри мүстәгил яшамаг имканы әлдә этмишдиләр. Өлкәдә игтисади вә мәдәни дирчәлмә көзә чарпырды. Шәһәрләрин тәрәггиси нәтичәсиндә гурмаг, яратмаг һәвәси артмышды. Белә бир дөврдә шүбһәсиз харичи һүчумлар ән тәһлүкәли бир бәла иди. Одур ки, Дәрбәнд әһалисинин шикайәтини эшитдикдән сонра Искәндәр:

«Әмр этди: нә гәдәр ачыг, учуг вар
Чәксин бу Хәзранын халгы бир һасар,
Кечә дә, күндүз дә гара даш илә
Олдугча бөйүк сәд чәкилсин йола!
Иш билән сынанмыш даш йонанлардан
Дагларда ачыгы сәддә багласын
Биликли усталар көндәрди ора.
Кечидләр алынды мөһкәм һасара».

XII әср шәһәринин мүтәрәгги тәбәгәләриндә, әхиләрлә әлагәдар олан Низами пешәкарын асудә яшамаг вә яратмаг үчүн әлверишли шәраитә мөһтач олдугуну дүшүнүр вә бу мәгсәдлә нәинки харичи һүчумларын, һәтта феодаллар арасындакы игтишашларын әлейһинә чыхырды. Низами мәмләкәтин нәчатыны һәр кәсин вә илк нөвбәдә сәнәткарын өз ишинә, өз тәсәррүфатына гайытмасында көрүрдү. Одур ки, Низами, «Искәндәрнамә»дә мүһарибәләрин төрәтдийи зәһмәтдән бәһс эдәркән хүсуси олараг гейд эдир:

«Өлкәдә тәрк олду сәнәт, сәнәткар
Һейһат бундан бөйүк фәлакәтми вар?!
Сәнәткар әл чәкмиш өз сәнәтиндән.
Башга бир сәнәтә япышмыш чәбрән.

. . . .

Әкинчи әл гатмыш орду ишинә
Әскәр башламыш әкин, бичинә.
Һәр кәс сәнәтиндә олмаса азад
Дүня бу кедишлә олурму абад».

Буну нәзәрә алараг Искәндәр чарчылар васитәсилә бүтүн өлкәйә белә бир әмр верир:

«Сәнәткар кетмәсә өз сәнәтинә,
Яхшы иш көрсә дә сучлудур енә.
Әкинчи өкүздән көмәк истәсин.
Орду ишләринә гайытсын әскәр,
Шәһәр ишләринә кетмәли шәһәр.
Ялныз өз ишинә кетсин һәр киши.
Бәрк тутсун әввәлдән билдийи иши».

Беләликлә Низами гәдим Азәрбайчан һәятындан бәһс эдәркән XII әср Азәрбайчаныны нәинки унутмур, һәтта онун нәчатыны дүшүнүр вә өлкәнин сәадәти үчүн зәрури олан фикирләри мейдана атыр.

Низами бүтүн варлыгы илә Азәрбайчанла баглы иди. О, тамамилә милли бир зәминдә етишмиш сәнәткар иди. «Фикрими гапырлар, лакин көнлүм эминдир. Бухарая кетсәм дә о Кәнчәнинидир», дейән шаир өз вәтәнинә олан мәһәббәтини бүтүн дәринлийилә ифадә этмишдир. Низамини әйни заманда бүтүн дүняя танытдыран вә севдирән дә вәтәнинә олан бу түкәнмәз мәһәббәт иди. Вәтәнини саламат вә хошбахт көрмәк истәйән Низами яхшы билирди ки, бүтүн башга мәмләкәтләр вә онларын халглары саламат вә азад яшамайынча дүняда һеч бир мәмләкәт вә халг раһатлыг нә олдугуну билмәйәчәкдир. Буна көрә дә Низами Кәнчәдән, өз ярым гаранлыг һүчрәсиндән тәкчә Азәрбайчаны дейил, бүтүн дүняны көрүрдү. О, ялныз Азәрбайчанын дейил, бүтүн дүнянын талеини дүшүнүрдү. О, тәкчә Азәрбайчан халгынын дейил, үмумиййәтлә инсанын, бүтүн бәшәриййәтин сәадәтини арзулайырды.

Өйлә бир ихтияр олсайды мәндә
Гоймаздым бәндәйә мөһтач бир бәндә.

Низамини бәшәриййәтин талеи илә баглаян Азәрбайчандыр. Өз вәтәнинин талеини дүшүнән, онун гәдим чәлалы илә фәхр эдән шаир дөврүнүн мүтәрәгги гүввәләринә, шәһәр тәбәгәләринә, әхиләрә, үмумиййәтлә зәһмәткеш халга күвәнәрәк милли чәрчивәләр ичәрисиндә етишән фикирләрини бүтүн бәшәриййәт үчүн әһәмиййәтли бир мә'на илә зәнкинләшдирирди.

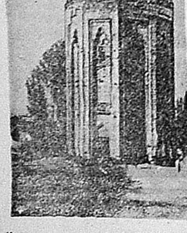

Низами дөврүнүн ме'марлыг абидәләриндән. Нахчыванда Атабәй мәгбәрәси

Низами әсәрләринин гәдим әл язмаларындан